

Теоретико-методологічні проблеми психології особистості

У статті проблема особистості розглядається у взаємозв'язку з її діяльністю, зокрема, діяльністю практичного психолога. На основі аналізу теорії особистості в різних видах і типах діяльності вичленена генетично-вихідна одиниця. Такою виступає нужда – інформаційно-енергетична властивість людини, яка полягає в експансії життя в онто- і філогенезі. Особистість розглядається як форма існування психіки, яка здатна до саморозвитку і самоздійснення.

Ключові слова: нужда, особистість, теоретико-методологічний аналіз, саморозвиток, самоздійснення, атрибутивні ознаки особистості.

В статье проблема личности рассматривается во взаимосвязи с ее деятельностью, а именно деятельностью практического психолога. На основе анализа теории личности в разных видах и типах деятельности вычленена генетически исходная единица. Таковой является нужда – информационно-энергетическая способность человека, проявляющаяся в экспансии жизни в онто- и филогенеза. Личность рассматривается как форма существования психики, которая способна к саморазвитию и самореализации.

Ключевые слова: нужда, личность, теоретико-методологический анализ, саморазвитие, самореализация, атрибутивные признаки личности.

Інтерес до проблеми особистості, що легко констатується в сучасній українській психології, є закономірним. Цей рух призвів до усвідомлення необхідності існування постаті практичного психолога як фахівця, котрий має вирішувати дуже важливі й унікальні проблеми існування особистості, доступні тільки йому. Запит на практичну реалізацію психологічного знання – явище цілком виправдане і абсолютно закономірне, добре відоме представникам усіх галузей науки: існування наукового напрямку є виправданим лише тоді, коли його здобутки на часі й активно використовуються в житті суспільства. Явище це, однак, зовсім не було знайоме радянській психології (за винятком короткого, хоча й продуктивного періоду існування практичноорієнтованої педології). Поява реального практичного запиту означає, що вітчизняна психологія отримує другий за коротку історію шанс стати справжньою наукою. Ми пам'ятаємо слова Еклезіяста,

використані Л.С.Виготським як епіграф до роботи 1927 р. “Исторический смысл психологического кризиса”: “Камінь, що ним знехтували будівельники, став наріжним”. Виготський мав тоді на увазі саме практику.

Виготський пов’язував поступ психології з розвитком “психотехнік” – сукупності прийомів, які охоплюються сучасною практичною психологією. Точка зору Л.С.Виготського є зрозумілою і незаперечною, але виявилось, що результати, отримані в межах наукової (емпіричної, порівняльної, експериментальної) психології, не можна прямо й результативно використати в психологічній практиці. Вони – не *прикладаються*. Усвідомлення цього факту призвело до появи міфологем про існування ніби-то двох психологій (знову двох, як і за часів Виготського), фактичної відмови практиків від використання в своїй діяльності наукових даних (те, що наша практична психологія на сьогодні є *поза-діагностичною*, на жаль, не викликає жодного сумніву).

Натомість розвинувся колосальний інтерес до різноманітних теорій особистості, але інтерес цей, треба сказати, є не стільки пізнавальним, скільки прагматичним: вивчається навіть не теорія особистості, а модель психологічної допомоги, що розроблена в її межах. Потім ця модель безпосередньо використовується, і з клієнтами активно працюють “за Фрейдом”, “за Юнгом”, “за Роджерсом” і т.д., і т.п. Виникають відповідні “спеціалізації”, абсолютно неприпустимі в практиці психологічної допомоги. Адже що при цьому відбувається? Реальна особистість, з її унікальним внутрішнім світом, без будь-якої наукової психодіагностики, просто “втягується” до існуючої в голові психолога схеми корекції та впливу. І навіть схема ця є зовнішньою і абстрактною, адже дуже мало хто засвоює відповідну *теорію*, проходячи довгий і важкий шлях її автора. Вплив стає неадекватним, звідси – чисельні проблеми. Ми забуваємо “заповідь” К.Г.Юнга: ставитися до кожного випадку як до абсолютно нової проблеми, про яку невідомо жодних вихідних даних. Тільки-но ми зустрічаємося з внутрішніми проблемами, найбільшкучіші теоретичні положення стають оманливими словами¹.

Зрозуміло, що така позиція повинна ґрунтуватися на об’єктивному науковому знанні саме про дану людську індивідуальність. Чому це ігнорується, чому психолог не може і не хоче використати наукове знання, а покладається на буденні враження і схеми? Тому що таким є об’єктивний стан речей – існуючі в науковій психології результати не можуть бути *прямо* й безпо-

¹ Юнг К.Г. Структура психики в процесі індивідуації. – М.: Наука, 1996. – 269 с.

середньо використані, втілені в практиці. Так само не можуть *прямо* використовуватися і способи отримання цих знань. Наукова психологія дуже довго розвивається за схемою природничої науки – її об'єкт штучно відсторонюється і розглядається за логікою мети дослідження, а не за власною логікою самого об'єкта (психіки людини). Накопичуються маси окремих фактів про окремі (штучно виокремлені) явища, але їхня сума ніколи не дає цілісності. Відбувається те, про що Г.Олпорт образно сказав: ми знаємо, як працює мислення більшості здорових людей, але це нічого нам не дає для того, щоб зрозуміти, про що і як думає даний представник цієї більшості. У даному випадку мова йде про відмінності предметів вивчення: предмет психолога-дослідника завжди дуже вузький (це може бути навіть не окремий процес, а його складники). А предмет психолога-практика завжди один і той самий – психологічні особливості конкретної особистості, тієї, яка перед ним. От і виявляється, що практичний психолог не може *прямо* використати наукові знання, як би він їх не об'єднував, – заважає важливий нюанс: вони отримані за логікою дослідників. Не може він використати і способи отримання цих знань (з тієї самої причини). Така суперечність долається, якщо змінюється методологія наукових досліджень – вони повинні давати цілісні, а не розрізнено-елементні знання і відображати (відтворювати) логіку об'єкта, а не логіку дослідників. Нам здається, що мова повинна йти про інтеграцію предмета наукової психології – ним має стати психологія особистості як цілісності. Хотілося б наголосити: особистість повинна бути не предметом теоретизування й узагальнення нескінченного сонму емпіричних даних, а предметом справжнього науково-експериментального дослідження. Свого часу ми зазначали, що структура предмета пізнання значною мірою залежить від рівня пізнання, на якому відбувається його формування. Існують два рівні пізнання і, відповідно, наукового дослідження: емпіричний і теоретичний. Ці рівні суперечливо пов'язані між собою, хоча й ніколи не утворюють єдності. Емпіричне дослідження вимагає штучно звуженого (за логікою дослідника), відстороненого і виокремленого предмета вивчення. Емпіричні узагальнення отриманих фактів у поєднанні з наявними у суб'єкта пізнання теоретичними знаннями, зумовлюють появу власне теоретичного предмета і теоретичного пізнання. У психології особистості теоретичний предмет (теоретичний рівень) загалом тяжіє до об'єднання з об'єктом пізнання. Таким об'єктом у психології є психологічна реальність, людина в її цілісності як дійсний і дискретний носій цієї реальності. Оскільки

поняття про людину є системоутворювальним, таким, що спрямовує антропологічний хід мислення, а разом з тим і стратегію пізнавальної діяльності суб'єкта, це поняття має розглядатися ще й як світоглядний принцип, що визначає характер та спосіб виділення як предмета пізнання, так і способу його розкриття.

Реально психологія оперує трьома об'єктами. Первинним об'єктом виступає уявлення про людину як суспільну духовну істоту. Цей об'єкт вбирає всі науки про людину, отже, є *загальним (гносеологічним) об'єктом*, який виконує світоглядну функцію для визначення специфіки об'єкта пізнання стосовно тієї або іншої конкретної науки.

Справжнім же об'єктом психології є людина як наявна, духовно-тілесна реальність, що породжена предметно-практичною діяльністю в конкретно-історичних умовах. Цей об'єкт виступає перед дослідником як *об'єкт-данність* (а для психолога-практика він і є предметом його професійної діяльності).

Ідеальний об'єкт – людина як універсальна, цілісна істота, яка формується програмою віддалених цілей. Цей об'єкт може бути означений як *об'єкт-конструкт*.

Отже, говорячи про зміну методологічних орієнтацій наукової психології, які дозволили б їй бути ефективнішою у сфері практики, ми маємо на увазі зближення емпіричного та теоретичного рівнів психологічного пізнання. Така можливість, на наш погляд, реально існує. З одного боку, особистість (як об'єкт психології) об'єктивно є цілісною. Цілісність – атрибут, форма існування і розвитку даного утворення, притаманна йому *абсолютно*. Будь-яке штучне, уявне розмежування даної цілісності, здійснене не за її логікою, призводить до неможливості наповнення її емпіричними фактами. Саме тут і втрачається адекватність пізнання і починає домінувати “логіка дослідника”.

Водночас, отриманих у сучасній психології конкретних емпіричних фактів достатньо для того, щоб вони, засвоєні суб'єктом пізнання, *використовувались* у дослідженні особистості як дійсного предмета пізнання. Дальше його звуження, а отже, “здрибнення” отриманих даних може, звичайно, відбуватися в окремих галузях психологічної науки, що потім, безумовно, відіграє свою роль і в психології особистості. Ми маємо той рівень розвитку експериментальної психології, коли отримані наукові знання виступають відносно достатніми для інтегрального дослідження особистості.

Нове бачення проблем особистості як предмета психології, вимагає серйозної методологічної рефлексії: потрібно виявити і

сформувати нові підходи до організації психологічного дослідження, визначити його дійсні критерії – евристичність й практична ефективність психологічного знання про ество, джерела та рушійні сили розвитку особистості. Яким шляхом має йти наше дослідження? Вихід на нього, передусім, передбачає пошук способів аналізу та засобів експериментування, які уможливають вихід на нові обрії розуміння зародження самого життя; розкриють явлення психічного у житті кожної людини. Всі ці питання методологічного плану необхідно вирішувати не лише в межах теоретичної, а й практичної психології, яка покликана орієнтуватися на вимоги, пред'явлені до неї системою освіти, охорони здоров'я та суспільного життя.

Зрозуміти особистість – це відповісти на одне з ключових питань: “З чого ж починається життя?”. Саме так принципово ставимо ми питання. І саме з цієї позиції прагнемо рефлексувати науково-історичний досвід, накопичений у світовій психології. З самого початку слід визначитись щодо царини сучасної персонології. Ми не прагнемо стати у безкінечний перег інтерпретаторів теорій особистості. Ідея полягає в іншому – спробувати не пояснити, а зрозуміти психологію особистості, саму логіку її виникнення, становлення й існування, а зрозумівши, вибудувати теоретичну парадигму особистості і метод її дослідження. І з цієї точки зору ми прагнемо обережного використання тих надбань, що містяться в просторі психології особистості, тих фактів і поглядів, які є, зазвичай, дуже глибокими і правильними, а часто й просто геніальними.

Центральним у нашому підході є генетичний аспект розвитку та функціонування особистості. Головне завдання – знаходження генетично вихідного відношення, яке могло б висвітлити об'єктивне становлення теоретичних рефлексій. У зв'язку з цим повернемося до питання про те, що ж собою являє, власне, теорія? Теорія, на нашу думку, це є узагальнення розрізаних емпіричних даних в певну парадигму. Теорія, узагальнюючи емпіричні дані, дає можливість зайняти визначену методологічну позицію і відштовхуватись від фундаментальних вихідних даних, отриманих в експерименті, використовувати дослідження в практиці.

У всій сукупності теорій особистості можна виокремити два пласти: це, по-перше, теорії, які будують свої теоретичні засновки, спираючись на біологічний субстрат індивіда (З.Фрейд, Ж.Піаже, А.Маслоу, К.Роджерс та ін.); по-друге, теорії, для яких вихідним є наявність соціального навчання (А.Адлер, В.Франкл, Е.Фромм та ін.). Ці теорії визнають психічний розвиток як прижиттєвий

процес соціалізації індивіда. І саме тут ясно відчувається дійсна гострота питання: звідки ж у біологічної істоти беруться соціальні функції, як виникає соціальне становлення її як особистості?

Чи правомірні, в цілому, вказані пласти знань про особистість? Так, безумовно. Чи можна сказати, що більшість теорій, з яких складаються ці пласти, логічно вибудовані, а деякі з них – геніальні? Так, можна! Але постає принципово інше питання. Яким же саме чином співвідношення біологічного і соціального існує як таке, що конститує цілісний соціальний індивід (особистість)? Для відповіді на нього необхідно розробити новий теоретико-методологічний підхід, який дозволить нам визначити найсуттєвіше в розвитку, вийти на вихідне змістове генетичне підґрунтя існування та розвитку особистості, дозволить визначити найсуттєвіше в розвитку, використавши все важливе й істотне в існуючих теоріях, водночас не претендуючи на побудову деякої метатеорії особистості.

Один з авторитетних сучасних персонологів, С.Мадді, розглядає три можливі напрями, по яких можуть розвиватися нові дослідження особистості: “добррозичливий еkleктизм”, “тенденційний фанатизм” і “об’єктивний порівняльний аналіз”. Перший напрям включає в себе опис багатьох теорій, кожній з яких буде віддано певне місце і “шану”. У другому напрямі автори виокремлюють одну єдину теорію або ж “будують” власну, піддаючи нищівній критиці всі інші. Третій напрям С.Мадді вважає найбільш доречним, відзначаючи, що його мета – виявлення схожості і відмінності між численністю існуючих теорій особистості, на підставі чого можна було б зробити висновки про те, яка з теорій є найпліднішою. Ми хотіли б тут загострити увагу читача: позиція Мадді відображає *тенденцію*: сучасна персонологія перестала бути дослідницькою, власне, експериментальною наукою. Мадді розумно закликає вчених до співробітництва, але для чого? – заради визначення того, які напрями дійсно мають наукову цінність. Принциповим і показовим тут є те, що істинне знання передбачається вишукувати не в особистості як предметі психологічного дослідження, а в існуючих теоріях особистості. Це принципово, оскільки переорієнтує зусилля науковців, зосереджуючи їх на працях персонологів (що загалом важливо і корисно) і відволікаючи від реальних емпіричних досліджень і теоретичних узагальнень отриманих фактів. Психологію особистості слід ще довго і ретельно вивчати, і лише в контексті отриманих наукових знань, з огляду на власну методологічно відрефлексовану теоретичну позицію, аналізувати факти і положення, здобути

іншими дослідниками. Єдино виправдане завдання науковця – отримувати і розуміти наукові факти. Все інше – це є створенням міфів. Науковий факт має власну логіку, але існує і те, що можна назвати *філософією факту*, і саме її існування, призводить до “катастрофічно” численних побудов в галузі психології особистості. Людина, її внутрішній світ, існування і розвитку – це є факт. Що є складнішим в світі за особистість? В.Франкл гарно пояснив, як кожна грань особистості в мисленні персонолога поступово стає вихідною (не тому, що вона є такою за природою явища, а тому, що “до вподоби” вченому), і як далі створюється струнка, можливо, геніальна за баченням глибинних (або вершинних) витоків, але, насправді, дуже часткова і однобічна теорія особистості.

Ми повинні виходити із визнання єдності людського ества, складної структурованості особистості. І дуже суттєвим є завдання виявлення і визначення цієї структури. З іншого боку, нам необхідно виявити ту центральну, вихідну рушійну силу, яка спонукає динамізм і розвиток складноструктурованої особистості, визначити механізм цієї динаміки. І от, якщо з цієї точки зору досліджувати пояснення найбільш визначних теоретиків особистості, то єдність людського ества поставатиме децю проблематичною. Кожен теоретик вважає, що він знайшов витoki активності та принципи структурованості особистості. Однак їхні провідні ідеї дуже відрізняються одна від одної, тому й складається іноді враження, що йдеться зовсім про різних і несхожих представників роду Ношо. Кожен теоретик малює свою картину людського ества. Звісно, найкращі теорії будуються на підґрунті емпіричних фактів, отриманих, щоправда, не у власне науковому дослідженні, а в результаті практичної корекційно-консультативної роботи. І це є кардинально важливим моментом, адже в такий спосіб отримуються не наукові, а життєвські факти, і саме тому ми й називаємо деякі теорії геніальними, що в них без наукового дослідження здійснюється “прорив” до сутності явищ, хоча він є “заслугою” мислення науковця, його інтуїції. Проте, строго кажучи, наука не може і не повинна обмежуватися *лише* інтуїцією. Саме через цю підміну інтерпретація емпіричної очевидності з самого початку містить довільні припущення – і ця довільність стає все очевиднішою з розвитком теорії і набуває розробленішої та витонченішої форми. З.Фрейд підкреслює значення сексуального інстинкту, А.Адлер проповідує волю до влади, А.Маслоу говорить про прагнення до самореалізації. Згадані дослідники (як і інші – в своїх дослідницьких напрямках) мають неперевірені результати. Але

все змінюється, коли кожна теорія намагається стати всеохоплюючою, коли вона перетворюється на “прокрустове ложе”, на якому *будь-які*, в тому числі і нові, емпіричні факти починають підганятися під заданий зразок.

Вже поверховий погляд на різноманітність досліджень психології особистості засвідчує, що ми повинні відійти від думки нібито є “правильніші” і “хибніші” теорії та наукові дані. Практично будь-яка концепція якоюсь мірою відбиває певні грані особистості людини. Тому дослідник має асимілювати різноманітні судження не відкидаючи їх. Відтак, у галузі сучасної психології особистості є необхідність діалогічної дослідницької позиції.

Розуміння особистості людини (якщо говорити саме про розуміння, а не про вимір чи оцінку) передбачає необхідність звернення до набутого досвіду такою ж мірою, як і проведення власне теоретичних чи емпіричних досліджень. Але, використовуючи цей досвід, ми повинні виходити на вищі рівні узагальнення. Адже кожна концептуально-теоретична модель особистості створена на ґрунті певної і своерідної логіки наукового підходу: своя логіка в психоаналізі, своя – в гуманістичній психології, своя – в теорії діяльності тощо. Їхнє поєднання лише тоді наблизить нас до дійсного розуміння загадки особистості, коли спиратиметься на певну логіко-концептуальну основу. Ми можемо зараз говорити лише про те, що така основа має бути створена. Хоча, з іншого боку, маємо зазначити, її напрям – особистість має бути пізнавана такою, якою вона існує – живою, єдиною, цілісною, у безперервному розвитку. Психологічна наука вже вичерпала той період свого розвитку, коли відкриття робилися на підставі штучного розчленування цілісного суб’єкта на окремі частини і пізнанні кожної з них. Цілісність, унікальність особистості є першим найважливішим її принципом. Тому майбутня наука про особистість повинна мати справу з найсуттєвішою її властивістю – унікальністю психологічної організації. Особистість є тим, що об’єднує і вибудовує психічний світ людини, утворюючи неповторний візерунок, властивий даному конкретному індивіду. Зазначимо, що “ранній” Г.С.Костюк саме таким чином сформулював предмет психологічної науки.

Для того, щоб зрозуміти дійсну природу цілісності й унікальності особистості, зовсім недостатньо виходити з очевидного: особистість є і не може бути нічим іншим, як сумою окремих своїх частин – пізнавальних процесів, мотивації, рис характеру тощо. Адже ми розуміємо, що, хоча це ніби то й правильно, насправді особистість ніколи не є лише сумою частин, є ще якісь “речі”, що

постійно “вислизають” з аналізу. Особистість живе, розвивається, функціонує і формується лише як цілісність. В.Штерн наголошував, що “цілісність особистості ніколи не являє собою завершену і визначену раз і назавжди конструкцію, вона завжди неоднозначна, вона існує водночас реально і потенційно”². У цьому живому русі цілісності змінюються взаємозв’язки окремих складових і змінюються самі ці складові. Але ці зміни – вторинні порівняно зі змінами цілого – особистості. Вони виникають внаслідок живого руху особистості, нагромаджуються і сприяють наступним цілісним рухам.

Розуміння природи цілісності, унікальності особистості має прийти не через виділення певної штучної її структури. Яку б структуру особистості не пропонувала та чи інша теорія, вона завжди є штучним продуктом, набором концептів. Отже структури як чогось застиглого, крихкого, жорстко-консервативного психологічно здорова особистість, вочевидь, не має. Натомість дійсна структура особистості, яка несе “на собі, в собі” сутність людини, є завжди гнучкою, багатомірною і такою, що змінюється і розвивається, залишаючись усе ж структурою. Це дійсне усвідомлення приходить до нас через розуміння руху – постійного плину, розвитку, становлення особистості. Незвично звучить для сучасної науки: цілісність і унікальність визначається... рухом, динамікою, але відносно психології особистості це видається єдино правильним вирішенням проблеми. Адже й факти засвідчують: призупинення людини в своєму зростанні, розвитку одразу негативно відбивається на особистості: людина стає менш цікавою, поверховою, суто функціональною та просто спрощено-нудною. Ми говоримо – втрачається унікальність, індивідуальність, цілісність. Саме рух і постійний розвиток зумовлюють те, що особистість складається, як зазначав А.Маслоу, не з “частин”, а з “граней”, і кожна її грань – не традиційний для психології концепт (увага чи емоція, чи мислення), а інтегрована, згорнута, кристалізована єдність і, водночас, вияв усього складного цілого.

Так виникає “передчуття” методу. Адже *дійсна* філософія факту обов’язково ґрунтується на дослідженні не лише його особливостей “тут і тепер”, а на встановленні закономірностей і механізмів походження, виникнення, існування і розвитку його. І це означає, що ми повинні охопити особистість як таку, що має цілісне структуроване, рухоме ество. Це є галузь генетичної психології, і це повинен бути генетико-моделюючий метод.

² Штерн В. Персоналистическая психология // История зарубежной психологии. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1986. – С. 186-200.

Ми виходимо з фундаментального положення, сформульованого ще Л.С.Виготським: культурно-історичний розвиток індивіда має свій “перед-початок” у деяких імпульсивно-інстинктивних структурах, що оформлюють мотиваційно-потребову сферу індивіда. Мені здається, що Виготський просто не встиг, у зв’язку з відомими обставинами, чітко виявити цю ідею “повернення на новому рівні” і ту лінію, що має назву генетичної.

Психологія особистості має своє “зачароване місце”, або, якщо хочете, власний варіант завдання на “квадратуру кола”. Ми говоримо про проблему біологічного та соціального в особистості. Ця прадавня, закам’яніла у всіх своїх мислимих варіантах і термінах проблема не може бути вирішена жодним іншим шляхом, окрім “зняття” її іншою, реальнішою і відкритішою проблемою, якою є *розвиток*, рух, його витoki і наслідки.

Коли ми говоримо про те, що особистість є продуктом суспільних відносин – це, безумовно, так. Але як і звідки зароджується цей продукт? Якщо проаналізувати всі теорії й експериментальні дані, зокрема, побудови Л.С.Виготського, С.Л.Рубінштейна, Г.С.Костюка з приводу само-руху, само-реалізації (а також теорії А.Маслоу та Р.Мея), можна прийти до такого висновку: “між” народженим людським індивідом і його мотиваційно-потребовою сферою, якій ще лише прийдеться сформуватися, первинно існує певна генетично-вихідна одиниця, яка і констатує цей розвиток і весь процес прийняття соціальних норм.

Аналізуючи емпіричні результати, отримані за допомогою експериментально-генетичного методу, який був обґрунтований Л.С.Виготським; враховуючи закономірності співвідношення навчання, виховання і психічного розвитку, розкриті Г.С.Костюком; спираючись на природу встановлених в експериментальних дослідженнях механізмів конструювання і проектування соціальних здібностей, розроблених В.В.Давидовим; заважаючи положення теорії поетапного формування розумових дій, сформульованих П.Л.Гальперіним; аналізуючи праці з біології та генетики, ми дійшли висновку, що силою, яка породжує людське життя, є *потреба*.

Коли ми говоримо, що життя породжує життя, слід відповісти на питання: Яким чином відбувається це “породження”? Породження життя як такого полягає в нужді. І любов починається з нужди і реалізується, визначається в новій особі, як своєму креативному продукті. Проведення логіко-психологічного аналізу дозволило виокремити генетично вихідну суперечливу “одиницю” –

нужду, яка перебуває в основі і біологічного, і соціального існування людини. Адже нужда фактично і являє собою “неможливу”, “дивну”, суперечливу єдність цих двох начал. Онтологічний характер нужди визначає і її активність, чи, більше того, – енергетичність (звісно, у первинному, Аристотелевому розумінні терміна). Що викликає і забезпечує постійний, невпинний, віковичний рух – наступність і нескінченність людських поколінь? Життя людини (як і життя взагалі) не виникає з не-життя, воно *продовжує* інше життя.

Й у витоках цього – особлива життєстворююча всезагальна інтенція – *нужда* як прагнення бути, жити, продовжуватись в інших. Нужда розглядається нами як вихідний, всеохоплюючий напружений стан біосоціальної істоти, який спонукає її активність – життя. Природа нужди являє собою первинну енергетично-динамічну єдність біологічних і соціальних складників людської істоти. За психологічними показниками нужда є особливим базальним станом, динамічною напругою, яка визначає можливість індивіда бути активним протягом всього життя. С.Л.Рубінштейн зазначав свого часу: “Вона (людина. – С.М.) пов’язана з оточуючим світом, у неї існує нужда в ньому... Ця об’єктивна нужда, відображаючись у психіці людини, переживається нею як потреба”³.

У літературі дуже багато уваги приділяється вивченню потребової сфери особистості. Зокрема, існує авторитетна і стійка тенденція інтегрувати різноманітні інтенціональні прояви людини з метою пошуку вихідних джерел її активності (“libido” Фрейда, “інстинкти” Мак-Даугалла, “базові потреби” Маслоу тощо). Категорія нужди, яку вводимо ми, найбільш конвергентна з “базовими потребами” Маслоу, але існують і значні відмінності. А.Маслоу, хоча і декларує базові потреби як всезагальні, “організмичні”, все ж таки бачить в них виключно *біологічне* коріння. Фактично, це інстинкти, які, вважає Маслоу, в людини дуже слабкі, порівняно з тваринами, і підсилюються вони завдяки зустрічі з соціальним світом: “Багато користі – пише А.Маслоу, – нам принесло б усвідомлення того факту, що вищі прагнення є частиною біологічної природи людини, такою ж невід’ємною, як потреба в їжі... Ми знаємо, що вони *модифікуються* під впливом культури, протягом накопичення досвіду взаємодії з оточуючим середовищем і пізнання адекватних способів їхнього задоволення”⁴ (виділено нами. – С.М.). Відмінність нашої позиції є суттєвою.

³ Рубінштейн С.Л. Бытие и сознание. – СПб: Питер, 2003. – С.103.

⁴ Маслоу А. Самоактуализация личности // Психология личности. – М., 1982. – С. 160.

Нужда як вихідна базальна енергетична інтенція з самого початку *не є* суто біологічною, а має єдину біосоціальну природу, оскільки являє собою своєрідно-унікальне нескінченне продовження нужди соціальних істот. Біологічне поєднується з соціальним, утворюючи в людській істоті нерозривну цілісну єдність. Нужда не *“модифікується”* ні в які інші структури: вона породжує *“на собі”*, *“в собі”* окремі і різноманітні потреби, які опредметнюються, задовольняються, переживаються та розгортаються. Потреби виникають як окремі відгалуження на цілісному і єдиному носіїві – нужді. Це виникнення зумовлене *“зустріччю”* нужди з об’єктами і явищами оточуючого середовища, передусім – соціального.

Нужда як вихідна інтенційна енергетична сила опредметнюється у з’єднанні *двох* нужд, двох особистостей. Саме біосоціальна, за визначенням, нужда зумовлює первинну потенційну особистісність дитини. Рух нужди перетворює потенційне в актуальне, і тут ми бачимо початок формування – виникнення особистісної *структури*. Звідси починається єдність біологічного і соціального, оскільки нужда первинно має біосоціальну природу. Нужда, породжуючись самим фактом свого історичного буття, втілюється в людській істоті і виходить на новий оберст свого існування, лише опредметнившись в новому житті, в *новій* людській істоті. За природою виключно біологічна, ця істота за посередництвом опредметненої – втіленої у ній – біосоціальної нужди, несе в собі величезний пласт *соціальної* реальності, яка привласнилася її пращурами і стала деякою мірою вже і біологічною.

І тому в людській живій істоті (в особистості) стільки ж біологічного, скільки і соціального. Це означає, строго кажучи, що у людини немає *жодного* інстинкту, потягу, потреби, які б мали *виключно* тваринну природу (в чистому, так би мовити, вигляді). За своєю природою, змістом, способом вияву і засобами досягнення, особливостями переживання (як представленості у свідомості) *всі* інтенції постали з єдиного біосоціального носія – нужди. Так само у людини немає жодної суто соціальної, культурної інтенції і потреби, адже всі вони – прояви і втілення нужди живого, природного ества. Саме в цьому – дійсна єдність і цілісність людської істоти. Свого часу на цей момент єдності звертав увагу К.-Г.Юнг. *“У всій людській діяльності, – говорить Юнг, – існує апріорний фактор, так звана вроджена, досвідома і безсвідома індивідуальна структура душі... І в той момент, коли перші прояви психічного життя стають доступними спостереженню, треба бути сліпим, щоб не визнати їхній індивідуальний характер, тобто*

неповторну особистість, що стоїть за ними. Важко уявити, що всі деталі набувають реальності лише в момент їхнього виникнення”⁵. К. Юнг, як відомо, вважав, що *за* реальною поведінкою знаходяться особливі *образи*, архетипи, що містять у собі способи і стилі людської активності. Він наполягав на їхньому спадковому характері. Поведінка людини витікає з паттернів діяння, які й являють собою образи-архетипи. Це і є суто людськими якостями людської істоти, специфічною людською формою, якої набувають дії. “Ця форма спадкова і існує вже в плазмі зародку. Уявлення про те, що вона не передається спадковим шляхом, а заново виникає у кожній дитини, настільки ж абсурдні, як і стародавня віра в те, що сонце, яке встає вранці, це *інше* сонце порівняно з тим, що сідає ввечері”. Юнг, наголошуючи на успадкуванні образів-архетипів, визнає, що ця теза не може бути доведена в сучасній науці. Ми вважаємо, що нужда, в принципі, може асимілювати в собі певні всезагальні способи людської поведінки і виявляти їх при зустрічі з оточенням через потреби та їхнє опредметнення. Нужда породжує існування й ускладнює його. Ми можемо говорити тепер про душевно-духовне без містики і метафорики – воно є продуктом еволюції нужди, втіленої в людській істоті.

Звертаючись до аналізу концепцій психології особистості, у контексті вищесказаного особливо цінною постає культурно-історична теорія психічного розвитку людини Л.С.Виготського. Вибудовуючи свою культурно-історичну концепцію психічного розвитку, Л.С.Виготський мав на увазі лише живу людську істоту, яка народилася і входить у соціум. Ймовірно, Л.С.Виготський звернувся б і до витоків життя, відокремивши вихідну генетичну одиницю.

Проте він створив концепцію, яка, на наш погляд, є неперевершеною в розумінні механізмів привласнення дитиною загальнолюдських здібностей, сутністю якої є положення про те, що об’єктивна діалектика речей породжує об’єктивну діалектику ідей, ідеального, тобто такого, що є вже, власне, психічним⁶. Виготський, ймовірно, мав намір підійти до проблеми з’ясування витоків появи психічного як такого, в самому його вихідному первинному етапі онтогенезу (далеко раніше, ніж акт фізичного народження дитини). Відома цікава спроба О.М. Леонтьєва відстежити цю проблему у філогенезі втілилась у класичний твір

⁵ Юнг К.Г. Структура психики и процессе индивидуации. – М.: Наука, 1996. – 269 с. – С. 214.

⁶ Юнг К.Г. Структура психики и процессе индивидуации. – С. 215.

“Проблеми розвитку психіки”. Але, мабуть, його вчитель мав на меті такий пошук в онтогенетичному просторі.

Нужда як генетичне вихідне відношення, що конститує особистість, незрозумілим поки що унікальним і складним шляхом вибирає і з’єднує в собі і біологічне, і соціальне. У процесі онтогенетичного розвитку соціальне перетворюється в біологічне у новонародженому індивіді як продукті любові. І коли ця специфічна форма нужди реалізується в здатність стати особистістю, вона несе в собі вихідну інтенцію: новонароджений індивід виявляється готовим до соціалізації. Соціальне привласнюється дуже легко, напрочуд легко, якщо зважити на те, що перед нами біологічна, по суті, істота. Дитина, якщо навіть вона народжується сліпоглухонімою, несучи в собі нужду, здатна стати особистістю, привласнює людський досвід і стає нею. Це – найсуттєвіше. Тут – ключовий момент.

Розуміння нужди як єдиної суперечливої цілісності біологічного та соціального дає можливість змістовніше розглядати її специфічні породження – психологічні засоби, соціальні потяги, інші структури, формування яких визначає спрямованість і саме існування особистості. Повертаючись до аналізу різних теорій, зазначимо, що вони, на наш погляд, просто “вхоплюють” окремі моменти і аспекти існування та розвитку нужди (Г.С.Костюк, П.Я.Гальперін, Ж.Піаже, Л.С.Виготський). Ідучи різними теоретичними шляхами, вчені приходили до одного й того ж (хоча й не експлікованого) положення – механізм породження психічного знаходиться в нужді. Тут – єдність біологічного і соціального, тілесного і духовного, Ми, фактично, фіксуємо зараз наявність різних шляхів до одного й того ж фундаментального суперечливого підґрунтя особистості.

Нам здається, що таке наше розуміння відкриває нові можливості в дослідженні конкретних проблем, у тому числі й тих, що вже давно і плідно вивчаються. Так, розглядаючи питання співвідношення навчання та розвитку особистості, слід зауважити, що навчання дійсно має “забігати” наперед розвитку, але з урахуванням того моменту, який конститує первинність цього відношення. Адже нужда породжує й актуальний рівень розвитку, і зону найближчого розвитку, оскільки є, взагалі, тим вихідним, що визначає психічне буття людини як таке. Якщо звернутися до витоків і механізмів формування особистості сліпоглухонімої дитини, необхідно прийняти до уваги: у цих дітей існує первинна, біосоціальна нужда стати особистістю. Біологічне виявляється настільки пластичним, що воно під впливом соціального середовища, існуючи в єдиній динамічній парі, дає можливість розвиватися ідеальному психічному, навіть за

умови істотних відхилень. І в цьому – сутність проблеми. Нужда, таким чином, є тим генетично вихідним відношенням, яке конститує в єдиній дихотомічній парі біологічне дозрівання і психологічний прояв соціальних впливів, що й породжує особистість як соціальну необхідність.

До теоретико-методологічного аналізу спонукає загадковість самого феномена зародження-продовження людського життя. Стрижневим моментом тут є введення в категоріальну сітку поняття нужди. Мова йде про метод дослідження розвитку особистості. Справа в тому, що категорія нужди виступає пояснювальним принципом у моделі людського ества.

Коли Л.С.Виготський аналізував у своїх творах дану проблему, він весь час повертався до методу, називаючи його каузально-динамічним, генетичним, інструментальним, експериментально-генетичним. Водному місці він говорить про генетико-моделюючий метод, який, на відміну від експериментально-генетичного, повинен працювати не з конструктами соціального порядку при привласненні здібностей, що запрограмовані соціумом, а з явищем моделювання і відтворення цього присвоєння. З чого ж воно починається? Ми впевнені, що воно починається з нужди. Г.С.Костюк говорив, що людина народжується біологічною істотою, але маючи потенцію стати особистістю. “Маючи потенцію” – це означає, що вона сама в собі вже несе біосоціальну нужду як історичний сенс відтворення роду людського.

Дійсні витоки людини – біологічні. Але саме біологічне привласнилось лише в результаті могутніх соціальних взаємодій із середовищем, з людьми і суспільством, які й породжують ту здатність, яка виявляється в любові до іншої людини.

Коли ми розмірковуємо про те, яким же чином нам рухатись далі в розумінні природи психічного, в розумінні особистості, то стає зрозумілим, що відштовхуватись треба від відомого механізму, який виокремлювали і Л.С.Виготський, і Г.С.Костюк, і О.М.Леонтьєв, і П.Я.Гальперін, і О.Р.Лурія, – механізм цей є інтеріоризація як операціональний зміст перетворення зовнішніх дій в ідеальні.

Наше розуміння категорії нужди дозволяє говорити не стільки про привласнення, скільки про моделювання: психічне, спонукає нуждою, викликає особливу – *особистісну дію* людини. Ця дія на початку (в ранньому онтогенезі) є виключно афективною (але все ж вона є особистісною як унікальна й неповторна). Зустріч цієї дії з об’єктом породжує не лише задоволення цієї “ділянки” нужди, вона породжує пізнання. Так з’являється пізнавальна потреба, що розвивається далі в інтелект, утворюючи, в кінцевому підсумку,

цілісну когнітивну сферу особистості. Але зверніть увагу – ми говоримо, що все починається з вираження нужди, тобто – з власної активності, і саме це, а зовсім не “тиск” і приреченість до соціального оточення, викликає процес інтеріоризації. Отже, в чомусь-таки правий В.П.Зінченко, коли пише про те, що екстеріоризація відбувається в часі раніше, ніж інтеріоризація. Але, щоб емпірично дослідити це, потрібен адекватний метод – генетико-моделюючий експеримент.

Ми вважаємо, що на основі логіко-психологічного аналізу теорій особистості та на підставі попереднього вивчення відповідних емпіричних матеріалів, нам вдалося підійти до виокремлення і вибудови власного розуміння проблеми, побачити “відсутню ланку”, нерозробленість і незрозумілість якої методологічно не дозволяє рухатись далі. І саме тому теорії особистості починають ніби повторювати одна одну, не додаючи нічого істотного, а лише знаходячи нові тоненькі вузлики, які пояснюють деякі моменти в поведінці людини, її творчості та діяльності, але давно вже не відкривають суттєвих кардинальних явищ.

Нужда виступає як стрижень, що пронизує особистість в її житті, з’єднуючи в складну цілісність біологічне і соціальне. Вона – це той вектор, на якому сходяться і виявляються в єдиному вихідному біологічне і соціальне. І це є витoki, джерела, а з іншого боку – це є вичерпне закінчення життя. Нужда завжди виступає конституантом – і в соціальному середовищі, і в самому існуванні, і в тілесній організації людини. Вона є дійсно тим вихідним, тим вододілом, що дає можливість по-новому подивитися на всі теорії, і ця категорія ніби вмщує в собі всі парадигми, і несе в собі ту хвилю нового підходу до розуміння особистості, який не вичерпується мотиваційно-потребовою сферою та іншими окремими частинами цього грандіозного і чудового утворення.

The article deals with the problem of a personality in the relation to its activity, mainly, to the activity of a psychologist. Based on the analysis of the theory of a personality in different kinds and types of human activity a genetically-primitive unit has been distinguished. A human’s need is such a unit, an information and energetic virtue of a person, which lies in the expansion of life in ontogenesis and philogenesis. A personality is perceived as a form of existance of the psyche, who is capable of self-development and self-commitment.

Key words: need, personality, theoretic and methodological analysis, self-development, self-commitment, the attributive characteristics of a personality.

Отримано: 07.12.2009